

भक्तिप्रधान लोकवाङ्मयातील वासुदेव आणि दशावतार

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८ E mail: marathipradhyapak@gmail.com

सारांश

लोकवाङ्मयातील सादरीकरणाचे – विशेषतः लोकरंगभूमीचे – वैविध्यपूर्ण आविष्कार जगभर पूर्वापार प्रचलित आहेत. लोकरंगभूमीची बीजे आदिम संस्कृतीत आढळतात. अभावग्रस्त ऋतूनंतर नवीन धान्य येण्याच्या किंवा वृक्षलता फुलण्या-फळण्याच्या काळात फार पूर्वी आनंदोत्सव साजरे केले जात. मनावरचे ताण संपून सुजलाम-सुफलाम निसर्ग आणि समाधानाने परिपूर्ण मानवी जीवनाच्या या प्रवासात निसर्गशक्तीविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरिता जे खेळ आयोजित केले जात, त्याचीच जागा पुढे रंगभूमीने घेतली. हे प्रयोग सामूहिक असत. कालांतराने पोटाची खळगी भरताना आणि संस्कृतीरक्षण करताना सामूहिक खेळांसोबत वैयक्तिक प्रयोगशीलताही निर्माण होत गेली. या प्रवासात निसर्गाप्रती, परमेश्वराप्रती जी श्रद्धा किंवा भक्ती होती, ती तशीच राहिली. देवासुरसंग्रामनाट्ये ही आदिम संस्कृतीचे आविभाज्य अंग होती. यातुश्रद्धेने भारलेली मने तेव्हाही होती, आजही आहेत, यात फारसा फरक पडला नाही. लोकपरंपरेतील भूतकाळाच्या खाणाखुणा कधीच पूर्णतः नष्ट होत नसतात. तसेच महाराष्ट्रातील लोकरंगभूमीने जपलेल्या संस्कृतीच्या, विधीपरंपरेच्या खुणा उल्लेखनीय अशाच आहेत. याच लोकनाट्यातील दशावतार हा सामूहिक कलाप्रकार आणि वासुदेव हा एकल प्रयोग भक्तिभावाने ओतप्रोत भरला आहे. त्यावरच प्रकाश टाकण्याचा हा प्रयत्न!

बीजशब्द : लोकरंगभूमी, दशावतार, वासुदेव, संस्कृती, भक्तिभाव

प्रस्तावना

साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो. इतिहासातील पाऊलखुणा ह्या साहित्यातूनच जपल्या जातात. त्यातही लोकवाङ्मय हा साहित्याचा चिरंतन आविष्कार आहे. कधी तो मौखिक तर कधी लिखित स्वरूपात असतो. मौखिक स्वरूपातील सादरीकरणात 'लोकरंगभूमी'ला महत्त्व अधिक आहे. भारतात विविध प्रदेशांमधील संस्कृतीचे दर्शन विविध लोकनाट्यांद्वारे घडते. ही लोकनाट्ये आणि या रंगभूमीशी निगडित वेगवेगळे सादरीकरणाचे प्रकार आपली ऐतिहासिक परंपरा टिकविण्याचे कार्य करीत आहेत. 'महाराष्ट्रातील तमाशा, दशावतारी नाटके, बोहाडा या लोकनाट्यांप्रमाणेच कर्नाटकातील यक्षगान, गुजरात व राजस्थानमधील भवाई, बंगाली जात्र इत्यादींचा उदाहरणादाखल निर्देश करता येईल.'^१ यांतून संस्कृतीसोबतच एक भक्तिभावही जाणवत राहतो. अलिखित संवादांच्या या खेळांमध्ये बहुप्रचलित पुराणकथांचे साचे टाकलेले असतात. कथासूत्राची गीते पारंपरिक असतात, जी कलावंतांच्या पाठ असतात. पात्रांचे चातुर्य आणि वक्तृत्व यांना मोठा वाव असतो. सर्व प्रकारची मुक्तता व लवचिकता हे लोककलांचे वैशिष्ट्य लोकनाट्यात विशेषत्वाने दिसून येते.

लोकवाङ्मयाचे – विशेषतः लोकरंगभूमीचे – अध्ययन करताना जाणवते की दशावतार, वासुदेव, भारूड, जोगवा, जोगत्यांचे खेळ, कीर्तन, तमाशातील गणगौळण, भेदिक या सर्वांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात भक्तिभाव आढळतो. त्यात काही सामूहिक तर काही व्यक्तिगत स्तरावर सादर होणाऱ्या कला आहेत. दशावतार हे सामूहिक तर वासुदेव हे व्यक्तिगत स्तरावरील प्रकटीकरणाचे उदाहरण होय. समाजातून लुप्त होत चाललेल्या आणि शासनदरबारी उपेक्षित राहिलेल्या या दोन्ही प्रकारच्या कलावंताना न्याय देण्याची आज गरज आहे.

वासुदेव

'दान पावलं, दान पावलं.... पंढरपुरात इठोबा रायाला... दान पावलं, दान पावलं.....जेजुरीमदी खंडुबारायाला... दान पावलं, दान पावलं..... कोढणपुरच्या तुक्काबाईला, सासवडच्या सोपानदेवाला, आळंदीच्या ग्यानबुदेवाला, देहच्या तुकारामबाबाला, शिंगणापूरच्या महादेवाला, मुंगी पैठणातल्या नाथ महाराजाला दान पावलं,

दान पावलं...’ असे म्हणत पहाटे सडासंमार्जनाच्या वेळी किंवा मंदिरांमध्ये काकडारती सुरू असताना हा कृष्णसखा वासुदेव अंगणात किंवा मंदिराच्या पारावर अवतरतो. त्याच्या अंगावर घोळदार अंगरखा, सुरवार, गळ्यात तांबडा शेला आणि डोक्यावर शंकूच्या आकाराची मोरपिसांची टोपी असा त्याचा वेश असतो. त्याच्या पायात धुंगरांची चाळ, कमरेच्या शेल्यात खोचलेली बासरी, उजव्या हातात टाळ आणि डाव्या हातात चिपळ्या असतात. देवांची नावे गीतांमध्ये गुंफून खड्या आवाजात गात तो परमेश्वराच्या नावाने दान मागत येतो. त्यात रामकृष्णांचा नामघोष अधिक असतो. अन्य सुंदर धार्मिक गाणी तो गातो. गाण्यासोबतच तो नाचतो. त्याची वेशभूषा आणि त्याच्या परमेश्वरी नामगीत गायनाने आबालवृद्धांना त्याची भुरळ पडते. गृहिणी त्याला अन्नधान्य, पैसे देतात. काही लोक वासुदेवाला एक विधी म्हणून नदीच्या पाण्यात उभे राहून दान देतात. दानात मिळालेले अन्न किंवा दान तो देवाला पोचवतो असे सांगितले जाते किंवा तशी श्रद्धा आहे. दान मिळाल्यावर तो दात्यांना त्यांच्या पूर्वजांचे नाव विचारून नामोच्चार करतो आणि साहजिकच दात्यांना आपल्या पूर्वजांच्या पुण्यवर्धनाचे समाधान लाभते. दान पावल्यावर वासुदेव बासरी वाजवतो व गोल गिरक्या घेतो.

‘वासुदेव’ हे पात्र सर्वसामान्यांचे अतिशय लाडके पात्र आहे. लोकवाङ्मयात, लोकरंगभूमीवर त्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. मोरपीस आणि बासरी धारण करणारा हा कृष्णसखा भागवतधर्माचा पाईक आहे. त्याच्या गाण्यांत कृष्णाचे चरित्र, भक्तीची थोरवी आणि प्रपंचनीती हे विषय येतात. सोप्या भाषेत वेदान्ताचाही बोध करतो. तो समाजस्थितीचे सूक्ष्म अवलोकन करून ‘रंजनाच्या शर्करावगुंठनात तो भक्ती आणि धर्मोपदेशाचे अर्क-औषध देतो. भक्ती, व्यवहारज्ञान आणि नीतीची शिकवण हा वासुदेवगीतांचा महत्त्वाचा विशेष होय.’^२

शहरापेक्षा ग्रामीण भागात वासुदेवाची स्वारी आजही अवतरते. शहरीकरणाची प्रक्रिया ज्या काळात अतिशय संध होती, जेव्हा मनोरंजनाची साधने मोजकी होती, त्या काळात वासुदेवाला महत्त्व होते. ‘वासुदेवा’ची परंपरा सुमारे हजार ते बाराशे वर्षांची असावी. हा महाराष्ट्रातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण समाज असून ही माणसे वृत्तीने धार्मिक आहेत. ‘एका ब्राम्हण ज्योतिषास कुणबी स्त्रीपासून सहदेव नावाचा पुत्र झाला आणि ह्या सहदेवापासून आपली जात उत्पन्न झाली, असे ह्या जातीचे लोक सांगतात. मराठा कुणब्यांप्रमाणे त्यांचे रीतिरिवाज आहेत. भिक्षा मागून ते उदरनिर्वाह करतात आणि घरातल्या मुलाला योग्यवेळी भिक्षा मागण्याची दीक्षाही समारंभपूर्वक दिली जाते.’^३ हा समाज भिक्षेकरी असला तरी भिकारी गणला जात नाही. त्यांना भिक्षा वाढणे हा धर्माचरणाचा भाग मानला जातो. वासुदेव हा कृष्णभक्त असल्याने त्याने कृष्णाचा वेश घातला, असे स्पष्टीकरण श्री.म. माटे यांनी दिले आहे. लोकपरंपरांमध्ये जी दैवते आढळतात, त्यात श्रीकृष्णाला अढळ स्थान आहे. वासुदेव हा कृष्णसखा असल्याने ही परंपरा पुढे नेण्याचे धार्मिक कार्य तो करीत असल्याची श्रद्धा आहे. महानुभाव साहित्यात ‘भ्रीडी’ नावाने वासुदेवाचा निर्देश आलेला दिसतो तर ज्ञानदेव-नामदेवांनी त्यांच्या अभंगओव्यांतून वासुदेवावर रूपक केले आहे. एकंदरीत वासुदेवाच्या पाऊलखुणा फार पूर्वीपासून आढळतात.

संस्कृती जपली पाहिजे असा मतप्रवाह आज पुन्हा जोर धरत आहे. लोकवाङ्मय हा परंपरांच्या चिरंतन जपणुकीकरिता दुवा ठरतो. त्याला भक्तीची जोड दिली, तर त्याचा प्रभाव अधिक जाणवतो. रा.चिं. ढेरे यांच्या मते, ‘वासुदेव ही संस्था म्हणजे लोकसंस्कृतीच्या क्षेत्रातील भागवत संप्रदायच आहे.’^४ हळूहळू वासुदेवाचे येणे कमी होत आहे. मात्र आपल्या हक्काच्या गावात वर्षभरातून किमान एक फेरी ते मारतात. त्यांची हक्काची गावे ठरलेली व वाटलेली असतात. ज्या गावात त्यांचा हक्क नसतो, त्या गावात वासुदेव मोरपिसांची टोपी घालत नाहीत. परंपरा, तत्त्वे पाळणारा समाज म्हणून वासुदेवाकडे आजही बघितले जाते.

दशावतार

कोंकण आणि गोमंतकात लोकप्रिय असलेला लोकनाट्याचा एक प्रकार म्हणून दशावतार ओळखला जातो. विष्णूच्या दहा अवतारांचे दर्शन घडविणे, हे या लोकनाट्याचे स्वरूप. मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध, कल्की हे भगवान विष्णूचे दशावतार होत. ही सर्व भक्तिस्थाने असल्याने साहजिकच तो श्रद्धेचा विषय ठरतो. रामायण, महाभारतासह अन्य पौराणिक ग्रंथांमध्ये असलेल्या या अवतारांच्या अनेक कथा दशावताराच्या सादरीकरणात असतात. पौराणिक कथानकांना अजरामर करण्याचे कार्य या भक्तिप्रधान लोकरंगभूमीने संपूर्ण भारतभर केले आहे. उत्तर हिंदुस्थानात जशी ‘रामलीला’ तसा गुजरातेत ‘रसगरबा’, त्याचप्रमाणे दक्षिणेत ‘यक्षगान’ तर बंगालातील ‘जात्रा’ यांतून हे दशावतार लोकरंगभूमीवर आविष्कृत होत असलेले दिसतात.

इ.स.च्या सातव्या शतकात विष्णूपूरच्या मल्लरायाने दशावताराची सुरुवात केली असे एक मत आहे तर इ.स. १७२८ साली श्यामजी नाईक काळे यांनी दशावतारी खेळ कर्नाटकातून आडिवऱ्यास आणले व नंतर उत्तर कोकणात त्यांचा प्रसार झाला असे एक मत मांडले जाते.^५ एकंदरीत काय तर दशावताराच्या प्रारंभकालाविषयी विविध मते आहेत. वि.कृ. जोशी यांच्या मते, 'बेळगाव हे मालवण - वेगुलें - गोव्याला अगदी जवळ असल्यामुळे दशावतारी नाटकांची पद्धत दक्षिण कोंकणातून बेळगावपर्यंत पसरली. काळ्यांनी ती नाटके बेळगाव विभागात पाहिली व तेथून आडिवऱ्यास आणली. त्यामुळे ही नाटके त्यांनी कर्नाटकातून आणली अशी आख्यायिका पसरली.'^६ आणखी काही उल्लेख बघितले तर ज्ञानेश्वर महाराज, मुकुंदराज, रामदास यांच्या रचनांमध्येही दशावताराचे वर्णन आहे. म्हणजेच दशावतारी खेळ हे प्राचीन आहेत, हा निष्कर्ष काढता येतो.

अभ्यासकांच्या मते लोकनाट्यक्षेत्रातील दशावतार हा प्रकार कोंकणातील देवळी समाजाच्या लोकांचा परंपरागत व्यवसाय होता. गुरव, लिंगायत समाजाची काही माणसेही त्यात असायची. देवळीकर, आचरेकर, पोंबुर्णे, वालावलकर, माजगावकर, म्हापसेकर, कुडाळकर अशा काही आडनावांवरूनही हे दशावतारी आहेत, असे समजले जायचे. एकंदरीत हा प्रकार कोकणात फार पूर्वीपासून सादर व्हायचा हे निश्चित. त्या तुलनेने अन्यत्र त्याचे उल्लेख तेव्हा नाममात्र आढळायचे.

दशावतारात सूत्रधार हा महत्त्वाचा असतो. त्याला खेळाचे नियोजन करणे, पदे म्हणणे, स्वरसाथ देणे, सोंगांची संपादणी करणे, झील धरणे अशी सगळी कामे करावी लागतात. तो प्रेक्षक आणि सोंगामधील दुवा असतो. तो अभ्यासू, जाणकार, संगीताचा ज्ञानी व गायक असावा लागतो. प्रसंगी सात्त्विक तर प्रसंगी तामस भाव त्याच्या स्वरतून आणि चर्येवरून प्रकट करावे लागतात. त्याचा वेश जरीकाठी किंवा करवतकाठी धोतर, लांब बाह्याबंदीवजा जुन्या धाटणीचा अंगरखा, जरीच्या झिरमिन्यांची पुणेरी पगडी आणि रेशमी उपरणे असा असतो.

कोणत्याही लोकनाट्यात पूर्वरंग व उत्तररंग असे दोन भाग असतात. पूर्वरंग धार्मिकतेशी निगडित विधीशी जोडलेला असतो. भरताच्या नाट्यशास्त्रातील पूर्वरंगातील नांदीविधी हा नाट्यांतर्गत आनुष्ठानिक आदिम श्रद्धेचेच विकसित व शास्त्रबद्ध रूप आहे. अनिष्टनिवारणाकरिता प्रार्थना ही पूर्वरंगात येते. मग तेथे कधी गणपती क्वचित शिवशंकर, सरस्वती, इष्ट ग्रामदेवता, पंचमहाभूते, लौकिक जीवनातील आदरणीय व्यक्ती - जसे कोकणात गावचा खोत - यांचे स्तवन केले जाते. विदूषकाप्रमाणे पात्र हास्यरंग निर्माण करण्याकरिता पूर्वरंगात हमखास अवतरतात. लोकजीवनात जाचक ठरणाऱ्या सत्ताधारी किंवा समाजातील अनिष्ट गटांची खिल्ली उडवली जाते.

दशावतार हा खेळही दोन भागात विभागला जातो. पहिला पूर्वरंग किंवा आडदशावतार आणि दुसरा उत्तररंग. पहिल्या भागात पेटारापूजन, गणेशनमन, रिद्धीसिद्धी प्रवेश, सरस्वती नृत्य व आशीर्वाद प्रदान, भरणी प्रवेश, ब्रम्हदेव प्रवेश, दशावतार आणि शंभासुरविरा याचा समावेश असतो. खेळ सुरू होण्यापूर्वी सूत्रधार रंगपटात रंगदेवतेची स्थापना करतो व नंतर सभामंडपात किंवा रंगमंचावर प्रवेश करतो. तिथे आपल्या सहकाऱ्यांसोबत मंगलाचरण गातो. गणेशाची आरती करतो. त्याबरोबर गणपती, रिद्धीसिद्धी आणि त्यानंतर सरस्वतीची सोंगे प्रवेशतात. सरस्वती दोन पायात लाकडी मोर पकडून, एका हाताने मोराची मान पकडून व दुसऱ्या हातात रुमाल अशा अवस्थेत नृत्य करित प्रवेश करते. सूत्रधार आपल्या या खेळासाठी आशीर्वाद मागतो. सरस्वती आशीर्वाद देते आणि गणपती, रिद्धीसिद्धीसह रंगमंचावरून निघून जातो. सूत्रधार एका कोपऱ्यात जाऊन उभा राहतो. पूर्वी हा सूत्रधार सर्व पात्रांची भाषणे म्हणत, गाणी गात असे.

त्यानंतर शरीरभर काळे वस्त्र परिधान केलेल्या शंकासुराचा (संकासुर) प्रवेश होतो. विदूषकाप्रमाणे फटकळ व विनोदी बोलणारा, अंगविक्षेप करणारा शंकासुर जीवनावर, लोकांच्या व्यवहारांवर मार्मिक भाष्य करतो. शंकासुराचे हे भाष्य म्हणजे प्रबोधनाचा एक भाग ठरतो. ज्याप्रमाणे लळितात विदूषक, तमाशात सोंगाड्या तसा दशावतारात शंकासुर महत्त्वाच्या भूमिकेत असतो. विष्णू आणि शंकासुराचे युद्ध होते आणि त्यात शंकासुर मारला जातो. शंकासुराची वेशभूषा ही दानवांचे प्रतीक म्हणून गडद हिरवी, पांढरी किंवा काळी असते तर देवांकरिता सौम्य रंगाच्या वेशभूषेचा वापर केला असतो.

पूर्वरंग धर्मानुष्ठानाच्या गांभीर्याने सुरू होतो आणि हास्यनिर्मितीने ताणमुक्त करित संपतो. म्हणजे प्रेक्षक मुक्त मनाने नाट्यस्वादाकडे वळण्यास सिद्ध होतो.

दशावताराच्या उत्तर रंगात देव-दानव युद्ध होते. येथे प्रवेशांना कचेरी असे संबोधले जाते. नृसिंह कचेरी, राम कचेरी अशी प्रवेशांना नावे असतात. येथे संवाद ठरलेले असूनही पात्रे स्वातंत्र्य घेऊन वैविध्यपूर्ण प्रबोधनपर वाक्ये सादर करतात. शंकासुरवधानंतर कूर्म, वराह, नृसिंह असे अवतार व हिरण्यकश्यपू, कयाधू, प्रल्हाद, वामन-बळी, परशुराम असे सगळ्यांचे प्रवेश होतात.

दशावतराचा उत्तररंग हा पूर्वरंगापेक्षाही रोचक ठरतो. पूर्वरंगात निर्माण केलेले भक्तिमय वातावरण येथेही असते, मात्र युद्धप्रसंगांनी अधिक जागा व्यापलेली असते. उत्तररंगात सुरुवातीला 'कूर्म आणि वराह या अवतारांची रूपे दाखवल्यानंतर नरसिंहरावताराला सुरुवात होते. हिरण्यकश्यपू, कयाधू, प्रल्हाद, भालदार आणि नृसिंह ही पाच पात्रे रंगमंचावर येतात. नृसिंह, प्रल्हाद कथेतील काही प्रसंग दाखविल्यानंतर वामनावतारातील वामन व बळी दोन पात्रे येतात. परशुराम अवतारात केवळ परशुरामाचे पात्र दाखविले जाते.'^{१९} हे पौराणिक अवतार या लोकरंगमंचाने जनमानसांच्या हृदयात जतन करून ठेवले आहेत.

या खेळात रंगमंच हा लाकडाचा असतो. मागे एकच पांढरा पडदा असतो. लाकडी मुखवट्यांचा वापर केला जातो. वाद्यतालावर नृत्ये केली जातात. राम-कृष्ण यांच्या अवतारांच्या कथांचे प्रमाण अधिक असते. नाव दशावतार असले तरी अष्टावतारांचेच दर्शन त्यात घडते. बुद्ध व कल्की हे अवतार दाखवल्याचे सहसा ऐकिले जात नाही. महाराष्ट्रावर भागवत, समर्थ अशा संप्रदायांचा प्रभाव सातत्याने राहिला आहे. रामकृष्णांच्या कथा पौराणिक काळापासून सतत चालत आल्या आहेत. युद्धकथांना प्राधान्य देणाऱ्या दशावतारात बुद्धाची अहिंसावादी तत्त्वे सादर कशी करायची हा प्रश्न निर्माण होत गेला असावा. त्याचप्रमाणे 'लोकमानसाने बुद्धाच्या अवतारास ईश्वराचे अवतरण न मानता, मानवातीलच एक परंतु विकसन होत देवत्वापर्यंत पोचलेला एक महात्मा असे मानल्याने दशावतारी खेळात बुद्धाचा समावेश झाला नसावा. कल्कीचा अवतार मानला असला तरी तो अजून होणार आहे, अशी धारणा असल्याने या अवताराचाही समावेश दशावतारी खेळात झाला नाही, असे अनुमान करता येईल.'^{२०}

दुर्दैवाने आज दशावतारांचे प्रयोग फारसे होताना दिसत नाही. बदलती सामाजिक मूल्ये आणि पोटापाण्याच्या प्रश्नांमुळे हा भक्तिप्रधान लोकरंगमंच उद्ध्वस्त होण्याच्या मार्गावर दिसतो. शहरी भागात हा प्रयोग थिएटरमध्ये सादर करण्याचा प्रयत्न होतो; परंतु हवा तसा प्रतिसाद त्याला मिळताना दिसत नाही.

समारोपीय निष्कर्ष व उपाययोजना

लोककलावंत 'वासुदेव' व लोकरंगभूमीवरचा 'दशावतार' हे जनमानसांचे आवडते प्रयोग होते. मात्र आज दशावताराचे प्रयोग फारसे आढळत नाहीत आणि वासुदेवही लुप्त होत चालला आहे; किंबहुना लोकपरंपरांनाच ओहोटी लागलेली आहे. बदलती परिस्थिती आणि उदरनिर्वाहाचा प्रश्न यामुळे वासुदेवांनी वेगळ्या वाटा पत्करलेल्या दिसतात. चरितार्थाची अन्य साधने स्वीकारून केवळ आपली पुरातन संस्कृती, व्रत आणि सामाजिक जबाबदारी म्हणून केवळ गोकुळाष्टमीला पाच घरे 'दान पावल'ची साद घालणारे हे कृष्णभक्त वासुदेव आज उरले आहेत. लोकसंस्कृतीचा हा उपासक आता नामशेष होत आहे.

दशावतारांच्या बाबतीत बोलायचे तर आधुनिकतेच्या युगात त्यातही बदल होत आहेत. त्याची वेशभूषा, रंगभूषा, पडद्याचा कलात्मक वापर, वाद्यतंत्रे हे सगळे नावीन्यतेकडे किंवा आधुनिकतेकडे झुकत चालले आहे. गावोगावी होणारे दशावतार आता थिएटरमध्ये प्रवेश करू पाहत आहेत आणि मूळ दशावतारांची जागा रंगभूमी कलाकार घेऊ पाहत आहेत. या खेळावर नागरी संस्कृतीचा प्रभाव पडू लागला आहे. मात्र मूळ दशावतारी नामशेष होऊ लागले आहेत किंवा काळाच्या ओघात त्यांनी उदरनिर्वाहाची साधने बदलली आहेत. परिणामी मूळ भक्तिप्रधान दशावताराचे स्वरूप काहीसे बदलत चालले आहे.

लोकवाङ्मयातील रंगभूमीच्या स्वरूपाचे अध्ययन करताना मौखिक आविष्कार, भौतिक संस्कृती, लोकरूढी / विधी / समजुती / लोकभ्रम इ. आणि प्रयोगसिद्ध लोककला असे चार प्रकार पाडले जातात. लोकवाङ्मय हे भक्तिप्रधान आहे. त्यातही प्रयोगसिद्ध लोककला या भक्तिरसाने भरून आहेत. दशावतार आणि वासुदेव या दोन्ही लोककला त्याला अपवाद नाहीत. प्रत्यक्ष रंगभूमीवर किंवा सभामंडपात सादर केला जाणारा दशावतार आणि वासुदेवाची रंगभूमी म्हणजे तर समग्र निसर्ग. आज नागरी संस्कृतीच्या हस्तक्षेपाने या कलांचे स्वरूप बदलत जात असले तरी त्यात नवीन प्रयोगशीलता येताना दिसते. या संदर्भात उदाहरणच द्यावयाचे झाल्यास निशिकांत ठकार यांनी कन्नड साहित्यिक ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त श्री चंद्रशेखर कम्बार यांच्या 'जोकुमारस्वामी' या नाटकाचा अनुवाद 'गाणं पंचरंगी पोपटाचं' या नावाने केला आहे. त्यांचेच 'श्रीचंपा' हे

लोककथेच्या मूळ बीजातून निर्माण झालेले नाटक आहे. असे म्हणतात की, 'रामानुजन यांनी त्यांना (चंद्रशेखर कम्बार) व गिरीश कर्नाड यांना एक लोककथा सांगितली. त्याचपासून स्फूर्ती घेऊन गिरीश कर्नाड यांनी 'नागमंडल' लिहिलं आणि कम्बारांनी 'श्रीचाफा' लिहिलं लोकनाट्याला नागरी नाट्याशी जोडून घेण्याचे श्रेय गिरीश कर्नाड चंद्रशेखर कम्बारांना देतात.'^१ त्याचप्रमाणे विजय तेंडुलकरांचे 'घाशीराम कोतवाल', सतीश आळेकरांचे 'महानिर्वाण', गिरीश कर्नाडांचे हयवदन, नागमंडल या नाटकांमध्ये तर प्रवीण दशरथ बादैकरांच्या 'चाळेगत' या कादंबरीमध्ये हे लोकाविष्कार बघावयास मिळतात.

भीती एवढीच वाटते की आपल्या पुरातन संस्कृतीतील असंख्य कला नष्ट होत चालल्या असताना लोकरंगभूमीवरील हे भक्तिप्रधान आविष्कार जर लुप्त झाले तर पुढील पिढ्यांना या कलांचा केवळ पुस्तकी इतिहासच अभ्यासता येईल. जातीने वासुदेव किंवा दशावतारी कुठे लुप्त होत गेले, याचा शोध घेणे गरजेचे आहे. जातिवंत कलाकारापेक्षा त्याच समाजातील कलावंतांना वेगळी कला शिकण्याची फारशी तसदी घ्यावी लागत नाही आणि ही कला किंवा हा व्यवसाय त्यांचा पूर्वापार हक्क आहे. त्याकरिता शासन आणि सामाजिक संस्थांनी भरघोस प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या भक्तिप्रधान लोककलांना राजाश्रयाची आवश्यकता आहे. कला आणि संस्कृतीची जाण आणि आस्था असणाऱ्या राज्यकर्त्यांनी याकडे लक्ष दिले पाहिजे. केवळ मनोरंजन म्हणून या कलांकडे न पाहता आणि लोकाविष्कारांच्या मूळ ढाच्याला धक्का न लावता समाजोपयोगी व देशहिताच्या धोरणांमध्ये त्यांचा कलात्मक उपयोग करून घेता येऊ शकतो, या दृष्टीनेही विचार व्हावयास हवा. असे झाल्यास गतिमान व आधुनिक युगातही हे लोकाविष्कार टिकू शकतील, गरज आहे ती फक्त राजकीय, सामाजिक आणि संस्कृती जोपासणाऱ्या अभ्यासकांच्या इच्छाशक्तीची!

संदर्भ

१. अक्षयानंद, लोकनाट्य : स्वरूप व परंपरा, मराठी १, पेपर ३, संदर्भ क्लासेस, पुणे, १९९७, पृ. ७८
२. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, संपा. डॉ. नानासाहेब सूर्यवंशी, वर्ष तिसरे, अंक चौथा, एप्रिल-मे-जून २०१३, पृ. ८०
३. रेगे, मे.पुं., (प्रमुख संपादक), वासुदेव, मराठी विश्वकोश, खंड १६, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९९९, पृ. ११४
४. ढेरे, रा.चिं., मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६४, पृ. अनुपलब्ध
५. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, उनि. पृ. ७७
६. जोशी, वि.क., लोकनाट्य परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६१, पृ. २२
७. गणोरकर, प्रभा, डहाके, वसंत आबाजी व इतर (संपादक), दशावतारी नाटक, वाङ्मयीन संकल्पना कोश, ग.रा. भटकळ फाउण्डेशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. १७५
८. पुजारी, डॉ. सुहास, भक्तिप्रधान लोकाविष्कारांचे स्वरूप आणि साहित्य, अक्षर वाङ्मय, उनि. पृ. ७९
९. कुलकर्णी, डॉ. उमा, नागर, लोकशीलाचा समन्वयी नाटककार, लोकरंग पुरवणी, दै. लोकसत्ता, मुंबई, रविवार दि. २ ऑक्टो. २००१, पृ. ३

